

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De irrationele dimensie van de psychoanalyse

RUDI VERMOTE

In de westerse landen heeft de psychoanalyse momenteel duidelijk maatschappelijke tegenwind. Waarom? De psychoanalyse lijkt niet meer van deze tijd, wordt gezien als een dinosaurus die niet wetenschappelijk verantwoord zou zijn. Nochtans is er net nu een reeks empirisch onderzoek waarin met een hedendaagse methodologie de effectiviteit van psychoanalyse en psychoanalytische psychotherapie aangetoond wordt: bijvoorbeeld het onderzoek van De Maat e.a. (2007), Sandell e.a. (2000), Bateman & Fonagy (2004), ons eigen onderzoek en follow-uponderzoek (Vermote e.a. 2009). Meer nog: daar waar men tot voor kort aannam dat elke coherente therapie werkzaam is (‘the dodo bird verdict’), spreekt een recent overzichtsartikel (Shedler 2010) voor de psychoanalyse zelfs van de ‘flight of the dodo bird’: de psychoanalyse die zijn vleugels uitslaat omwille van specifieke en goede resultaten.

Ondanks de toenemende argumenten voor de effectiviteit van de psychoanalytische benadering is de weerstand groot. Wat de grootste weerstand oproept, is het irrationele van de psychoanalyse, wat tegelijk de kern ervan is. Aan de basis van de psychoanalyse vinden we immers het onbewuste (Freud 1915) en de droom, met hun *Alice in Wonderland*-karakteristieken (geen tijdsnotie, geen causaliteit, geen tegenstellingen). De psychoanalyse zal daarom altijd revolutionair blijven en we moeten ons afvragen of er niet iets fundamenteel fout is, wanneer ze zich helemaal kan inpassen en er geen verzet meer is. Wellicht is het ons lot om te blijven ijveren voor een aanwezigheid op veel terreinen en tegelijk te weten dat we ons per definitie ook in de marge zullen moeten bewegen.

Toch is er steeds weer de neiging om, ook binnen de psychoanalyse zelf, deze irrationele kern te minimaliseren. Denken we maar aan de egopsychologie die, gebaseerd op Freuds structurele model, de heerschappij van het Ik probeert te bewerkstelligen. Ook in de zelfpsychologie en de intersubjectieve school staan bewuste belevingen meer op de voorgrond dan de onbewuste dynamiek. Hetzelfde geldt voor wat we als nieuwere egopsychologische richtingen kunnen zien in de vorm van Mentalization Based Therapy, waar vooral het ‘agentive and reflective I’ op de voorgrond staat. Dit model beantwoordt

aan de behoefte aan een behandeling van patiënten met een *low-level* border-linepersoonlijkheidsorganisatie, bij wie de klassieke psychoanalyse tekortschoot, en het is in die zin een noodzakelijke aanvulling. Toch kan men zich niet van de indruk ontdoen dat waarschijnlijk vanuit eenzelfde zoeken naar het rationele houvast dat deze patiënten met een gestoorde affectregulatie nodig hebben, er nu soms de neiging ontstaat om dit model te generaliseren en als een algemene kritiek op de klassieke psychoanalyse te gebruiken, wat de bedoeling van de ontwerpers ervan voorbijschiet.

De driften, die de pijler van de psychoanalyse vormen, zijn in se irrationeel. Er is een ogenschijnlijke maatschappelijke integratie en tolerantie van het driftmatige, zoals bijvoorbeeld seksualiteit. Ook in de psychoanalyse is dit zo, maar bij nader inzien lijkt dit eerder een ontkenning te zijn van het driftmatige. De focus is verschoven van het driftmatige naar de objectrelaties. Fonagy (2008) ging bijvoorbeeld de frequentie na van het gebruik van het woordje «seksualiteit» in de psychoanalytische literatuur en zag een lineaire daling over de tijd van seksueel getinte woorden en begrippen. Toch blijven de driften even sterke irrationele krachten als vroeger en zien we dagelijks hoe seksualiteit en agressiviteit mooi uitgebouwde rationele constructies, verenigingen en levens als kaartenhuisjes in elkaar laten storten en voor een fragmentatie in het menselijk functioneren zorgen.

De irrationaliteit van de driften behoeft geen verder betoog. Maar ook het psychische verwerkingsproces van de driften is geen bewust logisch maar een irrationeel proces, dat voor meer dan vijfennegentig procent onbewust verloopt. Het doel van de psychoanalyse is een verandering te brengen in dit onbewuste psychische verwerkingsproces, en niet meer zoals vroeger het opheffen van het verdringingsproces. In deze tekst zal ik stilstaan bij hoe Bion in zijn studie van het psychische veranderingsproces het irrationele als de kern ervan gaat zien en hoe dit een kentering in zijn werk teweegbrengt.

¶ *De irrationele dimensie van de psychoanalyse*

Bion (1962), die zich vanuit zijn aanvankelijke werk met psychotici sterk focuste op het psychische verwerkingsproces, was zich scherp bewust van het irrationele ervan. In zijn ogen is dit verwerkingsproces een onbewuste, automatisch dag en nacht doorgaande «waking dream thought». Aan de basis daarvan zag hij een al even onbewust communicatieproces — dat irrationeel is omdat het de grenzen van tijd en ruimte overschrijdt, evenals fysieke grenzen — namelijk het in de ander plaatsen van ondraaglijke delen van het zelf door projectieve identificatie. Daar wordt dit geprojecteerde in het beste geval ontvangen door de «waking dream thought», door de rêverie van de moeder. Dit brengt een psychische metabolisatie mee die door de baby verinnerlijkt kan worden. De rigoureuze manier waarop Bion dit proces onderzoekt staat in contrast met het irrationele ervan. Om na te gaan hoe iets van niet-psychisch tot psychisch

wordt, paste hij de wiskundige functieleer, de elementen van Euclides en de transformatieleer uit de driehoeksmeetkunde toe, met een flinke scheut wetenschapsfilosofie en concepten van Hume en Locke en later van Kant en Plato (Vermote 2011).

Zo kwam hij tot een eenvoudige, universele formule van het psychische verwerkingsproces: ‘Ps-D, Ct-cted, selected fact’ (paranoïde-schizoïde en depressieve positie, *container-contained*). Het is moeilijk deze formule in kort bestek uit te leggen, maar het komt erop neer dat het psychische verwerkingsproces niet op logische verbanden gebaseerd is maar op het verdragen van een incoherentie (wat meer angst meebrengt dan de paranoïde-schizoïde positie) tot er zich spontaan een verband kristalliseert (‘selected fact’ — een notie uit de intuïtieve meetkunde van Poincaré). Met andere woorden, wat niet psychisch verwerkt was (wat nog niet *gecontained* was) heeft een vorm (*container*) gevonden. Deze formule (‘Ps-D, Ct-cted, selected fact’) werd door Eigen (1981), Bion parafraserend, de grootste *container* van de psychoanalyse genoemd. Het is het proces dat volgens Bion en Grotstein (2007) de innerlijke dromer en onze creativiteit bepaalt en aan de basis ligt van hoe een moeder met haar jonge kinderen omgaat. De notie van ‘containment’ die Bion definieerde wordt momenteel door bijna elke therapeut gebruikt. Een perceptie, ervaring, gevoel, gedachte wordt opengelaten, de frustratie die ermee samengaat wordt verdragen totdat een vorm, een *container* in ons of in de cultuur dit vindt, met andere woorden tot er een ‘selected fact’ optreedt. Dit ‘selected fact’ bestaat uit het zien van verbanden tussen psychische elementen. We vinden de formule reeds in het begin van het theoretische werk van Bion en ze sluit zijn theoretische corpus in *Attention and interpretation* (Bion 1970) ook af. Tussen zijn eerste en tweede formulering vinden we de uitwerking van zijn theorie over het denken, waarin algemeen het genie van Bion wordt gezien.

¶ De beperkingen van het denkproces

Bion had het bij zijn theorie over het denken kunnen laten, maar hij had echter een inzicht dat zijn leven veranderde en dat hem zelfs in diskrediet bracht (Vermote 2011). Dit inzicht, dat het irrationele van de psychoanalyse radicaal op de voorgrond zet, veroorzaakte een *shift*, die te zien is op het einde van *Transformations* (Bion 1965) en in *Attention and interpretation* (Bion 1970). Beide boeken schreef hij terwijl hij nog in Londen was. Dit is belangrijk omdat de verandering vaak wordt toegeschreven aan zijn verhuizing naar Californië. Het omgekeerde is volgens mij waar. Het waren het inzicht en de daarmee samengaannde catastrofale verandering die meebrachten dat hij zijn analysanten in Londen en de collega’s van de vereniging waarvan hij voorzitter was, achterliet, zijn eigendommen verkocht en naar Californië vertrok, waar hij hoopte zich op het einde van zijn leven te kunnen wijden aan zijn werk. Hij voegde overigens niets nieuws meer toe aan zijn theorie, maar overeenkomstig zijn nieuwe

inzicht zien we een stijlbreuk in de werken nadien (Bion 1991, 1992) en de lezingen die volgden. Hij experimenteert met stijl en taal en gaat op zoek naar vormen die op hun beurt interageren met de inhoud, zoals bijvoorbeeld in *A memoir of the future* (1991), dat niet in de vorm van een theoretisch werk is geschreven maar als een toneelstuk waar verschillende gedachten en lagen van een persoonlijkheid met elkaar communiceren.

Wat was dat inzicht dan wel dat zo veel teweegbracht? Bion zag in dat het psychische verwerkingsproces, dat hij zo rigoureus had proberen vatten in zijn theorie over het denken (uitgewerkt in een 'Grid'), op het niveau van de representaties bleef. Hij had nauwkeurig de verschillende elementen van het verwerkingsproces en de transformaties ervan beschreven. Uiteindelijk stelde hij echter vast dat hij de transformaties van de representaties maar een paar lagen kon volgen en dat dit ver was van waar ze ontstaan en waar er fundamentele psychische veranderingen kunnen plaatsvinden. Bion stelde zich deze oorsprong voor als een zone waar er nog geen representaties zijn, een niet-gedifferentieerde zone, waarvoor hij het teken 'O' gebruikte.

Deze niet-gedifferentieerde zone kan volgens hem per definitie niet gekend worden, het contact ermee is geen weten maar een ervaring, en het is de ervaring ervan die een verandering met zich meebrengt. Bion vergelijkt deze ervaring met de ervaring van een passionele liefde, ze overvalt je onverwachts. Om dit fundamentele van psychische verandering bij het werken binnen een psychoanalytisch kader te proberen te vatten en er woorden aan te geven zocht hij metaforen (Vermote 2011) in de religie (de godheid tegenover de voorgestelde god), in de wiskunde (het oneindige) en in de filosofie (bij Kant en Plato, die ook schreven over wat er zich bevindt achter wat we kunnen kennen). En zonder zelf mysticus te worden, gebruikte hij ook metaforen van de mystici.

¶ *Enkele neurowetenschappelijke metaforen*

De juist beschreven benadering roept meestal veel weerstand op. Een benadering die eerder metaforen ontleent aan de neurowetenschappen, is voor sommige lezers misschien aantrekkelijker. De bevindingen vanuit deze discipline kunnen naar mijn beperkte visie immers deels als gelijklopend beschouwd worden. We kunnen de hersenen namelijk zien als bestaande uit lagen en onze psyche als een zelforganiserend systeem dat daaruit voortspuit. De bovenlaag is de evolutionair nieuwe neocortex — met taal, tijd en een discriminerend en categoriserend vermogen dat ingewikkeld maar traag is. De evolutionair oude, diepe grijze basale kernen daarentegen zijn woordeloos, zonder bewuste herinneringen, razendsnel, emotioneel. Dit functioneren heeft dezelfde soort eigenschappen als die Freud (1915) voor het onbewuste beschreef: geen tijd, geen causaliteit, geen tegenstellingen. Dit komt ook overeen met de eigenschappen van het oneindige: een deel is gelijk aan het geheel; als men zich verdrietig voelt is heel de wereld grijs (Matte-Blanco 1988). De prefrontale cor-

tex ten slotte kenmerkt zich door het maken van ontzettend veel verbindingen tussen de verschillende zones in de hersenen en heeft als dusdanig ook een sterk lichamelijke input. De studie van de functies van de prefrontale cortex deed Damasio (2000) ertoe besluiten dat een cartesische scheiding van lichaam en geest onhoudbaar is, met andere woorden dat ook de meest gesofisticeerde gedachten zonder lichamelijke input onmogelijk zijn. Het is de zone waar veel laterale verbanden gemaakt worden en waar Kandel (1999) het onbewuste functioneren plaatst — de *‘waking dream thought’*, of wat de kleinianen met *‘phantasy’* aanduiden om het te onderscheiden van wat gewoonlijk met *‘fantasie’* wordt aangeduid en door Freud (1911) werd uitgewerkt.

Wat functionele beeldvorming ons de laatste jaren geleerd heeft, is dat er niet alleen horizontale lagen zijn (zoals neocortex, prefrontale cortex, basale kernen), maar dat het psychisch functioneren ook georganiseerd is in hiërarchische, verticale units. Emoties verlopen bijvoorbeeld via de amygdalae, ventromediale prefrontale cortex en cortex. Het een kan niet zonder het ander, ook bij de scherpzinnigste gedachten is er een activiteit in de onderste zones. De functionele beeldvorming toont dat activiteiten voor vijftien procent volgens onbewuste patronen verlopen. Het bewuste wordt neurowetenschappelijk gezien als een talig systeem dat ingewikkeld is maar traag en dat achterna hinkt — het geeft betekenis aan zaken die al lang op andere niveaus beslist zijn. Bargh en Morsella (2009) vergelijken het met een navigatiesysteem, dat de positie bepaalt via satellieten in een ingewikkeld en ingenieus referentiesysteem van kaarten — net als de taal in ons psychisch functioneren — maar dat geen voeling heeft met de motor, de weg, de chauffeur enzovoort. Het is duidelijk dat psychische veranderingen niet zullen komen uit een therapeutisch contact vanuit het navigatiesysteem van de patiënt naar dat van de therapeut. We kunnen, met andere woorden, de hersenen zien als een systeem dat bij wijze van spreken functioneert in horizontale lagen die van niet-gedifferentieerd naar gedifferentieerd gaan (Vermote 2011), die enerzijds los van elkaar functioneren (horizontaal) maar anderzijds ook verbonden zijn in zogenaamde verticale units. Deze metaforen uit de neurowetenschappelijke literatuur vormen voor lezers die zich in deze metaforen vinden, een goede insteek voor wat Bion na zijn inzicht *‘transformaties in O’* heeft genoemd.

¶ *Transformaties in O*

In zijn eerste model zag Bion, zoals gezegd, het psychische verwerkingsproces als een spontaan verlopend onbewust proces, waarin emoties een grote rol spelen en dat hij vatte in de formule *‘Ps-D, Ct-cted, selected fact’*. Dit proces werd de T(K) of *‘transformation in Knowledge’* genoemd. Deze T(K) krijgt vorm en verloopt langs *‘verbal thought’* die overeenkomt met wat Bion als de *‘alfa-functie’* concipieerde. Deze alfa-functie is, bij wijze van spreken, de psychische mantel die ons beschermt.

In zijn tweede model over veranderingen in de niet-gedifferentieerde zone zonder representaties, met andere woorden 'transformations in O' — T(O) — lijken de taal en 'verbal thought' echter een barrière te vormen. De taal is een caesura die ons scheidt van deze ongedifferentieerde zone of O. Deze zone wordt volgens Bion gekenmerkt door het feit dat ze voorbij het zintuiglijke ligt en dat de noties 'tijd' en 'ruimte' er geen rol spelen. Gevoelens als angst, verdriet enzovoort zijn hier reeds niet-sensorieel aanwezig voor ze vorm krijgen. Kernachtig uitgedrukt: deze niet-gedifferentieerde zone is wat nog moet worden. Taal staat hier in de weg. Taal is voor T(O) als een korst die de gedifferentieerde van de niet-gedifferentieerde zone scheidt.

In *A memoir of the future* beschreef Bion (1991) op een poëtische manier hoe een foetale gedachte bij zijn doorgang door de caesura dicht tegen het centrale zenuwstelsel aanligt, plat op de grond, ondergedompeld in adrenaline, en hoe logische gedachten en taal onmiddellijk deze foetale gedachte proberen vangen. In deze psychoanalytische roman wordt een prille gedachte voorgesteld als een personage en Bion laat het zeggen: 'Words have no right to be rigid definitory caskets, preventing my birth' (Bion 1991, p. 279).

Soms moeten gaten in die korst gemaakt worden om een passage tussen de twee werelden te faciliteren. Bion noemt zo'n taal een 'language of achievement' (naar Keats), een taal die niet alleen aan iets woorden geeft maar tegelijk ook iets bewerkstelligt.

Het verschil tussen T(K) en T(O) kan nu als volgt gezien worden: T(K) is — naar analogie met wat Freud (1911) uitwerkte in zijn *Formuleringen over de twee principes van het psychisch gebeuren* — nauw verbonden met het realiteits- en lustprincipe en het mentaliseren dient in dit model vooral om te beschermen tegen verdere onlust. Om T(K) te faciliteren en iets psychisch te verwerken raadde Bion een houding aan van 'relaxed attention' zodat de rêverie of 'de innerlijke dromer' zijn associatieve werk kan doen. Om een T(O) te bewerkstelligen is het daarentegen nodig om asensoriële verbanden te kunnen zien en hier is het lust-onlustprincipe van Freud (1911) blind makend. Bion vergelijkt het gebruik van de zintuigen en het denken daarom met een camera die waardeloos wordt als hij licht lekt. Hij raadde daarom aan om in de zittingen los te komen van wat door het lustprincipe gestuurd is. Hij raadt af om te proberen te begrijpen, om coherentie te zoeken, verlangen te hebben en te proberen te herinneren. Wat rest is een houding die hij 'Faith' noemt, een houding om te kunnen laten gebeuren wat nog niet plaatsvond. Terwijl het er in T(K) om gaat een gedachte te kunnen laten komen voor een object dat niet aanwezig is ('a thought for a no-thing'), gaat het in T(O) om iets dat nog niet plaatsvond ('something that not happened yet'). Dit is een fundamenteel onderscheid met verregaande technische consequenties.

Om te kunnen zien welke patronen in de *a-sensuous*, niet-gedifferentieerde wereld reeds aanwezig zijn — het essentiële van onze persoonlijkheid, patronen die constant blijven in de transformaties op de as van niet-gedifferentieerd

naar gedifferentieerd — raadt hij aan om naar de verbanden tussen de elementen te kijken en niet naar de elementen zelf. Het zien van deze psychische verbanden is asensorieel. In feite moeten de verbanden gezien worden als door een ziener, die zich blind maakt voor de zintuigen. Een therapeut moet proberen op de grens van het zintuiglijke te zijn, daar waar hij de overgang kan zien.

The ability of the analyst to achieve the 'blindness', is a prerequisite for 'seeing' the evolved elements of O. Reciprocally, his freedom from being 'blinded' by the qualities (or his perception of them) that belong to the domain of the senses should enable the analyst to 'see' those evolved aspects of O that are invariant in the analysand (Bion 1970, p. 59).

Ik wil dit illustreren met een voorbeeld.

Een man van middelbare leeftijd werd naar me verwezen door een collega-internist. De man klaagde over algehele anhedonie. In niets had hij nog plezier, niet in seksualiteit, eten, uitgaan, lezen enzovoort. Hij was gestopt met werken omdat hij vond dat hij voldoende had, hij vergat zijn eigen verjaardag. Hij zag heel bleek, doods. Uit onderzoeken die voordien elders gedaan waren, bleek dat hij niet depressief of psychotisch was. In het eerste gesprek intervenueerde ik niet veel. Ik liet hem spreken, hij zei gemotiveerd te zijn voor een behandeling. Ik probeerde niet tot begrijpen te komen door het leggen van causale verbanden met zaken uit zijn voorgeschiedenis, omdat dit tot nu vruchteloos was gebleken. In lijn met wat hierboven beschreven is, probeerde ik open te staan voor wat als tekens uit de andere, niet gedifferentieerde zone kon komen. Met andere woorden, voor wat vorm kon aannemen tijdens de zitting. De tweede zitting was erg verbaasd. Hij zei: 'Je hebt me verteld dat dromen misschien relevant kunnen zijn voor wat we hier doen. Ik droom meestal niet, maar gisterennacht had ik een droom. Er kwamen uitstulpingen op mijn buik, als snelgroeïende tumoren die van binnenuit naar boven kwamen. Op een bepaald moment braken ze open en veranderde mijn buik in een tulpenveld.' Ik besloot niet te proberen de droom te interpreteren maar luisterde met ontzag naar het mysterieuze dat zich voordeed. Bij deze doodse man opende zich iets dat vorm kreeg in een tulpenveld. Het was alsof er via de droom contact was met een levende onderstroom. Het was iets dat nieuw was, nog niet gebeurd, een T(O).

Deze verandering is geen begrijpen door kennis. Integendeel: door het aannemen van een kennende houding zou dit waarschijnlijk niet gebeurd zijn. De houding van de therapeut om een T(O) te helpen bewerkstelligen is volgens Bion een radicaal niet weten of willen begrijpen, in tegenstelling met T(K), waar eerder geprobeerd wordt om in de therapie vorm te geven aan een gevoel. Bij T(K) zou ik als therapeut eerder geprobeerd hebben de gevoelens van

doodsheid te helpen voelen en denken. Bij T(O) daarentegen gebeurt er iets nieuws, er verschijnt iets dat afwezig was in zijn bewuste leven. Men kan veronderstellen dat psychische verandering in deze vorm van therapie bestaat uit een wisselwerking tussen T(K) en T(O). T(K) komt neer op het laten optreden in de patiënt van gedachten die vorm geven aan wat in hem leeft — steunend op de alfa-functie (overeenkomend met een houding van ‘relaxed attention’ in de analyticus). T(O) is het optreden van volledig nieuwe ervaringen en benaderingen die veranderend zijn, en deze worden gefaciliteerd door een houding in de analyticus van maximaal loslaten, een houding die Bion (1970) als ‘Faith’ omschreef.

¶ *Besluit*

In deze tekst probeerde ik op een beknopte manier weer te geven hoe de irrationele dimensie in Bions werk een cruciale plaats inneemt. Er wordt aangegeven hoe deze visie, die zich vertaalt in zijn formuleren van ‘transformaties in O’, een abrupte verandering in zijn theoretische benadering, zijn techniek en zijn stijl meebracht. Er wordt ook stilgestaan bij hoe deze noodzakelijk irrationele benadering (los van het rationeel begrijpen en buiten elke causale benadering) zich verhoudt tot zijn vroegere theorie en techniek over het psychisch verwerken van gevoelens, gewaarwordingen en bestaande gedachten.

Literatuur

- BARGH, J.A. & MORSELLA, E. (2009). Unconscious behavioral guidance systems. In C. Agnew, D. Carlston, W. Graziano, & J. Kelly (red.) (2009). *Then a miracle occurs — Focusing on behavior in social psychological theory and research* (p. 89-111). New York: Oxford University Press.
- BATEMAN, A. & FONAGY, P. (2004). *Psychotherapy for borderline personality disorder*. Oxford: Oxford University Press.
- BION, W. R. (1962). A theory of thinking. In W.R. Bion, *Second thoughts*, (p. 110-119) New York: Jason Aronson, 1967.
- BION, W. R. (1965). *Transformations*. Londen: Karnac, 1984.
- BION, W. R. (1970). *Attention and interpretation*. Londen: Karnac, 1986.
- BION, W. R. (1991). *A memoir of the future*. Londen: Karnac.
- BION, W. R. (1992). *Cogitations*. Londen: Karnac.
- DAMASIO, A. (2000). *The feeling of what happens*. Londen: William Heineman.
- FONAGY, P. (2008). A genuinely developmental theory of sexual enjoyment and its implications for psychoanalytic technique. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 56, 11-36.
- EIGEN, M. (1981). The area of faith in Winnicott, Lacan and Bion, *International Journal of Psycho-Analysis*, 62, 413-433.
- FREUD, S. (1911). Formuleren over de twee principes van het psychisch gebeuren. *Werken* 5 (p. 332-339). Amsterdam: Boom.
- FREUD, S. (1915). Het onbewuste. *Werken* 7 (p. 65-102). Amsterdam: Boom.
- GROSTEIN, J.S. (2007). *A beam of intense darkness — Wilfred Bion's legacy to psychoanalysis*. Londen: Karnac.
- KANDEL, E. R. (1999). *Biology and the*

- future of psychoanalysis — A new intellectual framework for psychiatry revised. *American Journal of Psychiatry*, 156, 505-524.
- MAAT, S. DE, DEKKER, J., SCHOEVERS, R. & JONGHE, F. DE (2007). The effectiveness of long-term psychotherapy — Methodological research issues. *Psychotherapy Research*, 17, 59-65.
- MATTE-BLANCO, I. (1988). *Thinking, feeling and being*. Londen/New York: Routledge/Institute of Psycho-Analysis.
- SANDELL, R., BLOMBERG, J., LAZAR, A., CARLSSON, J., BROBERG, J. & RAND, H. (2000). Varieties of long-term outcome among patients in psychoanalysis and long-term psychotherapy — A review of findings in the Stockholm outcome of psychoanalysis and psychotherapy project (STOPP). *International Journal of Psychoanalysis*, 81, 921-943.
- SHEDLER, J. (2010). The efficacy of psychodynamic psychotherapy. *American Psychologist* (ter perse).
- VERMOTE, R. (2011). Reading Bion — A chronological exploration of Bion's writings. In D. Birksted-Breen (red.), *The New Library of Psychoanalysis Teaching Series*. Londen: Routledge (ter redactie).
- VERMOTE, R., FONAGY, P., VERTOMMEN, H., VERHAEST, Y., STROOBANTS, R., VANDENEDE, B., CORVELEYN, J., LOWYCK, B., LUYTEN, P. & PEUSKENS, J. (2009). Outcome and outcome trajectories of personality disordered patients during and after a psychoanalytic hospitalisation-based treatment. *Journal of Personality Disorders*, 23, 294-307.

SUMMARY

The irrational dimension of psychoanalysis

A major reason for the resistance against psychoanalysis is the fact that this discipline has a fundamentally irrational dimension. Two dimensions may be discerned in Bion's work on psychic processing of perceptions, feelings and thoughts: transformation in Knowledge and transformation in O. This paper elaborates how Bion places the irrational dimension of psychic functioning and of psychoanalysis to the fore when developing his ideas on the transformation in O. This is discussed in the context of other approaches and illustrated with a clinical vignette.

Key words: change, irrational, psychoanalysis, transformations

Manuscript ontvangen 11 september 2010

Definitieve versie 1 november 2010